

VARÁZSLÓK ÉS VARÁZSLATOK FEKETE-AFRIKÁBAN

A mágia és szerepe a fekete- afrikai ember tudatában

Amennyiben igaz (és jelenlegi tudásunk szerint egyre több érv szól mellette, mint ellene), hogy távoli őseink valahonnan Afrika szívéből rajzot tak szét az idők hajnalán a többi földrész felé, akkor azt is föltételeznünk kell, hogy nem vághattak neki a hosszú útnak teljesen üres kézzel. Azt nem tudhatjuk, birtokában voltak-e már az emberi kommunikáció máig felülmúlhatatlan eszközeinek, az emberi nyelvnek, vagy az a kicsiny és törékeny burok, amellyel körülvették magukat, vajon *kultúrának* nevezhető-e mai, „szédítő magaslatainkról” nézve, de egész biztosan voltak örömeik, bánataik, és – ami talán a leglényegesebb jelen témánk szempontjából – félelmeik. És mi magunk is jól tudjuk, hogy a félelem nagy úr!

Bármikor lecsaphat ránk dermesztő hideg, könnyörtelen aszály, villogó agyarú fenevad, tüzet okádó vulkán, medréből kitörő folyó, halálos ragály, és ki tudná felsorolni, még mi minden képében és formájában. A félelem ugyanakkor előre is figyelmeztethet a leselkedő veszélyekre, és képes lehet erőnk megsokszorozására. Így végül az előidézője sok esetben legyőzhető, vagy legalábbis visszاسzorítható addig, hogy az árnyékában tovább folytathassuk mindennapi tevékenységünket, önmagunk és fajtánk megőrzése, fönntartása és gyarapítása érdekében. Ezeket az erőket és képességeket igen sokféle elnevezéssel illelhetjük, az elemi rettegéstől és kétségbeeséstől, a külső ráhatás lehetőségének különféle eszközeire támaszkodó parancsolási vágyon vagy kényszeren keresztül, a tudatos védekezésig, netán a magas tudományig. Akad olyan, amelyik visszaránt, valamely másik előre taszít, vagy éppen mozdulatlaná dermeszt, és ami talán a leglényegesebb: bizonyos pontokon, bizonyos vonalak mellett és egymás fölé rétegzettségében valamennyi összefügg egymással. A hatalmas, és első tekintetre reménytelenül kuszának tűnő gombolyagból itt megkísérlünk kihúzni egy korokon és világrészeken, mi több világnézeteken végigkigyózó szálat, amelyet az egyszerűség kedvéért nevezünk *varázslásnak*, vagy másképpen, közkeletű idegen szóval *mágiának*.

A fekete-afrikai ember gondolatvilágát, hiedelmeit és mindennapi életét ezernyi szállal át- meg átszövi a mágia hite és annak páratlanul változatos gyakorlata. A teremtés- és eredetmítoszok túlnyomó többségére jellemző a legkülönfélébb mágikus mozzanatok és elemek beléjük épülése. A világ keletkezése, benne az élet, és végül az ember megjelenése valamiféle, a végtelenben, téren kívül létező és (általában) korlátlan hatal-

múnak, örökkévalónak és mindenütt jelenlévőnek tekintett *teremtő erő* jóvoltából az afrikai ember számára nehezen elképzelhető varázslatok, mágikus ráhatások, illetve az ilyenek érvényesülése nélkül. És ha már létezik a világ minden erényével és hibájával, kívánatos és taszító, ígéretes és elrettentő mozzanataival, teremtményeivel, kényszereivel és lehetőségeivel együtt, akkor a belécsöppent egyénnek és a hozzá hasonlókból formálódó közönségnek is meg kell keresnie (találnia) benne a maga helyét, szerepét, mozgásterét, egyszóval: lehetőségeit.

Illusztráljuk néhány példával, miként jelenik meg mindez az emberek, nemzedékek sora által kimunkált hagyományaiban, mindennapi hiedelmeiben, egyéni és kollektív tudatában! Például a *nílushi* népek családjához tartozó *maszai* pásztorok legelső marhái *Engái*, a *teremtő erő* parancsára a nap sugarain ballagtak le az égi szférákból a földi legelők-re, és váltak evilági gazdáiknak örökös és kizárólagos tulajdonává. De lám csak! Ugyanez a *teremtő* (*Ngái* néven) a szomszédos, bantu nyelvű, földműves *kikuju* nép hiedelmei szerint ezzel szemben nem a végtelenben lebeg, hanem nagyon is konkrét trónusán ül a Kirinyaga (Kenya-hegy) legmagasabb csúcán, onnan pottyantja a szent fügefa (*Mugomo*) tövébe az ósanyát, *Mumbi*-t, és az ósatyát, *Gikuju*-t. A sorrend és a hozzá kapcsolódó szerepek súlya, jelentősége a *kikuju* társadalom berendezkedésének változásaival együtt módosult az idők során, de a nemzetségi-törzsi szervezet töredékesen máig fennmaradt alapegységei változatlanul az ósanyákra, *Mumbi* kilenc¹ leánygyermekére vezetik vissza származásukat. Az ő neveik bizonyára ezért tartoznak a legnépszerűbbek közé a *kikuju* lányok és asszonyok körében. *Gikuju*, az ósanya, mellesleg az egyik fajta szent fügefa (*Mukuju*) gyümölcsének tekintendő.

Nagyon közel áll ehhez az őspároshoz a (szintén bantu nyelvű) ugandai *ganda* nép eredetmítosza, amely szerint:

„Kintu egy tehénnel érkezett meg az országunkba, ahol találkozott az égből származó Nnambi-val. (...) (Kintu) elnyerte asszonyát (Nnambi), azután kaptak kölest, banánt, marhákat, tyúkokat és kecskéket.”²

Idézzünk kissé hosszabban egy, a jelenlegi témánkhoz jól kapcsolható részletet a 19. század végének kiemelkedő *szuahéli* gondolkodójától, Sheikh Mtoro bin Mwinyi Bakaritól, a partvidéki, város lakó *szuahéli* ifjak beavatási szertartásaihoz fűződő mágikus gyakorlat rituális mozzanatainak ábrázolásai közül:

„a beavatást az emberek a wazee (a.m. ’öreg), az ősök és ósanyák sírjainak takarításával kezdik. Kigyomlálják és lesöpörgetik őket, majd illatszereket és füstölőket áldoznak nekik. Végül így imádkoznak: »Eljöttünk hozzátok, öregeink, elhoztuk magunkkal a gyermekeiteket és unokáitokat. Az isten (Mungu)

¹ Gondoljunk a kilences szám bűvös voltára, többek között az eurázsiai sámánhit világában játszott misztikus-mágikus szerepére (vö. Diószegi 1962).

² King 1986, 34. old.

adjon nekik egészséget. Ti meghaltatok, de az árnyaitok (vivuli) élnek (vizima). (Az unokáitok) ne betegedjenek meg súlyosan... és amikor teljesen fölépülnek, megint eljövünk hozzátok és kitakarítunk!»³

És mindez azért is különösen fontos, mivel King szavai szerint:

„De nem csak az elhanyagolt ősök küldhetnek betegségeket, mivel a beavatás a veszedelmes kitérülködés ideje is, amikor a boszorkányság és különféle varázslatok nagy bajokat okozhatnak. Az ősök támogatása emellett a beavatandók szellemét is megerősíti.”⁴

És nem csupán megerősítheti őket, hanem lelket is telepíthet beléjük. Talán éppen ez a legfontosabb mozzanat, amely miatt oly lényeges, hogy tisztán, bármikor „járható” állapotban tartsák az elődök titokzatos pályákon mozgó szellemei felé vezető túlvilági ösvényeket.

A Guineai-öböl térségének legnagyobb lélekszámú (10–15 milliós) népe, a *kva* családhoz tartozó *yorubák* hitvilága az átlagos fekete-afrikainál kimunkáltabb összetettebb és rétegzettebb. Mindez bizonyára területileg és szervezetenként széttagolt, de annál komolyabb történelmi múlttal rendelkező államiságuk tapasztalataira vezethető vissza elsősorban. A szellemek és istenségek világának legmagasabb csúcsán, a földi teremtményeitől végtelen messzeségben trónol *Olorún Olodumaré*, mindenek forrása, teremtője, de nem közvetlen megalkotója. A teremtés „aprómunkájának” elvégzéséhez rendelkezésére állnak, mások is: segítői, hú alattvalói, afféle „reszortfelelősei”, az *Orisa* néven ismert istenségek és félistenségek.

Ezek leghatalmasabbika, *Orisa-nlá* ereszkedett alá az égből a legfőbb hatalom parancsára egy kosárnyi földdel, egy ötujjú(!) tyúkkal és egy galambbal, hogy azok segítségével pálmafákkal ékes szárazföldet varázsoljon a mindaddig terméketlenül pangó ősi mocsárba.

Ugyanakkor, bármily különösen is hangzik, még a „mindenható teremtő” sem teljesen sérthetetlen. Miután életet lehelt az első *tizenhat* emberi lénybe, és a földre leküldte őket, még jó ideig ott lebegett közvetlenül fölöttük, hogy gyönyörködjék gyarapodásukban és sokasodásukban. Hanem az egyik szorgalmas asszony egyszer túl hevesen csapkodott öles mozsártörőjével, így óvatlanul szó szerint fenéke bökte a felhő szélén üldögélve pihenő teremtőt, aki erre megsértődött, és a felsőbb régiók mérhetetlen távolába költözött. Maradtak hát a földi világ elérhető szféráiban az ő akarata és az emberek sóvárgásainak és könyörgéseinek közvetítőiként az *Orisák* a maguk sokszínűségében. Akad közöttük tréfamester, *Esú* vagy *Abatala*, aki néha még *Olodumaré* „eszén is túljár”, s mellesleg azért terjeszti a betegségeket, hogy majd meggyógyíthassa az áldozataikul esetteket; a (sikertelen) öngyilkos, halandó származású

³ King 1986, 34. old.

⁴ King 1986, 41. old.

kovácsisten (*Sango*). Vagy a keménykezű, olykor egyenesen kegyetlen tűz- és hadisten (*Ogun*); a fölművesek legfőbb védelmezője, *Orisa-oko*, és még annyian (a *yoruba* hitvilágban mintegy 1700 fordul elő belőlük), ahányan éppen szükségesek a világmindenség és az emberi társadalom sikeres működtetéséhez.

Hozzájuk fordulhatnak a földi halandók komolyabb ügyes-bajos dolgaikkal, panaszaikkal és kívánságaikkal. Könyöröghetnek hozzájuk, befolyásolhatják őket fölkínált (és jó esetben elfogadott) áldozataikkal, ajándékaikkal, nekik szentelt táncaikkal, dicshimnuszokkal. Bárki azonban nem háborgathatja az istenek és szellemek titokzatos világát ötletszerűen, a maga kénye-kedve szerint, mindenféle csip-csup gondjával bajával.

Mindezek képviselőjét, tolmácsolását, az emberi közösségek rendjét, békéjét és – nem utolsó sorban – fegyelmét a változó összetételű és meglehetősen bonyolult szerkezetű *Ogboni* titkos társaság, amelynek a tagjai közé tartozhat a mindenkori uralkodótól kezdve, az anyakirálynőn, a hadvezéreken, falusi vezetőkön keresztül a különféle kultuszokat szolgáló varázslókig sokféle rendű-rangú ember. Az ilyen és hasonló erők a hagyományos *yoruba* társadalomban csaknem megkérdőjelezhetetlen, abszolút érvénnyel hozhattak sorsformáló döntéseket, és a mai, modern világ életében is jelentős súllyal vesznek részt. Ugyan már nem varázslóként, hanem – a mindenkori politikusok által damaszkuszi útjaikon viselt köpönyegbe burkolózva – embertársaik gondjainak, mindennapi életének ilyen vagy olyan „szellemű”, netán irányú vagy kimenetelű kezelésében, befolyásolásában.

A *yorubáktól* néhány száz kilométernyire nyugatra, főként Elefántcsontpart, Ghána és Togo déli, tengerparthoz közelebbi részein élnek a rokon, szintén a *kva* családhoz tartozó *akan* alcsalád *tvi* ágát alkotó népek (*asanti*, *eve*, *fanti* stb.). Vallási hiedelmeik sok tekintetben emlékeztetnek a *yorubákéira*, mennyei és földi hierarchiájuk is hasonlóképpen épül föl. Nagyobb mértékű nyelvi, etnikai, hatalmi, kulturális széttagoltságuk következtében azonban panteonjuk, és a hozzá kapcsolódó mágikus–vallási gyakorlat is bizonyos tekintetben bonyolultabb. Ez a rendszer több, sokszor nehezen értelmezhető elnevezéssel él, és a hozzá kapcsolódó, vele összefonódó emberi–társadalmi szerepek és funkciók is szerteágazóbbak. Tegyük föl, hogy *Olorún Olodumaré* közelítő megfelelője ebben a rendszerben *Nyame (Onyame)*. Mellé sorakozik viszont több más, hasonló erejű teremtő erő: *Nyankopon (Onyankopon)*, *Odomankoma* és minden *tvi* azonosságtudattal rendelkező népelem legfőbb ura: *Twiduampon*, hogy csak néhányat említsünk a számos közül. Az említett nevek értelmezésének nehézségeivel kapcsolatban elegendő megjegyeznünk, hogy az *Odomankoma* név egyetlen elemének (*do*) az *asanti* nyelvben majd' kéttucatnyi eltérő, nemegyszer igen távoli, vagy egyenesen egymással ellentétes jelentésárnyalatát különböztethetjük meg.⁵

⁵ Vö. Danquah munkáját (1942), amelynek leíró és nyelvi kérdésekkel foglalkozó részei máig időtállóak. A teológiai jellegű részek magukon viselik szerző keresztény voltának bélyegét.

Ezek az istenségek is már régen elérhetetlen messzeségbe távolodott, evilági dolgukat elvégzett, egyre titokzatosabb, és az emberek dolgai iránt egyre közömbösebb őseredeti teremtő erők. Csak közvetítő szellemi lények és varázserejű eszközök, tárgyak (fétisek), varázsigék közreműködésével, segítségével törődnek ezzel a parányi földi világgal. Tőlük származik például az asanti királyok uralmának egyik legfőbb jelképe és letéteményese, az „égből pottyant” aranszék, a földi hatalom trónusa, és feléjük (ám csupán feléjük, és nem közvetlenül hozzájuk) fordul a termékenység szellemét invitáló kitárt karú, kerek képű *akuaba* bábuk sóvárgó arca is. Ők az akan kultúrában a „közvetítők közvetítői”, akiket minden (leendő) anya amulettként hordhat a nyakában, vagy bármely varázsló a markában szorongathat és felhasználhat a megfelelő, rendszerint termékenységgel kapcsolatos mágikus szertartások alkalmával.

A csupán saját világszemléletük normáinak megfelelően gondolkodni képes korai európai „Afrika-kutatók” e faragott, ember formájú bábuk alakjában természetesen vagy keresztet, vagy az életet szimbolizáló óegyiptomi *ank* jelet, vagyis valamilyen idegen kultúra befolyásának bizonyítékát látták, holott itt valami egészen másról van szó. Másként értékelhetjük az afrikai embert és kultúráit is, ha – hosszas tapogatózás után, számos (olykor) véletlenszerű fölismerés eredményeképpen – végre megvilágosodhat előttünk e rejtélyes kultikus tárgyak igazi jelentésének néhány mozzanata. Például a széttárt kar a létünket emberléptékű korlátok közé szorító véges földi látóhatár, míg a messzeségbe tekintő, kerek tányérarc nagy valószínűséggel az égi hatalmak végtelenségének jelképe.

Ezek a bábák rendszerint párban szerepelnek: egyikük fiú, másikuk leány. Így testesíthetik meg a termékenység teljességének képzetét. Egészen más, amikor, mondjuk, a Kongó-medence, vagy éppen Gabon esőerdőinek peremvidékén élő népek tárgyi kultúrájában, a teremtésben egységként jelentkező emberi lény teljességét gyakran a külső nemi ismérvek (szervek) egyetlen (androgín) szoboralakon történő ábrázolásával jelképezik.

És vajon miért ne tükröződhetne ez a nagyszerű fölismerés az istenek világában is? Például:

„Egy kultúrán belül (bizonyos afrikai istenségek) (...) hímnősek, vagyis egyszerre férfiak és nők. Nagyon meglepő lehet, hogy ezekben a hagyományokban a női princípiumot férfikultusz váltja föl, mint abban az esetben, amikor Zeusz árnyékolta be Athéné hagyományait a görögöknél... Azonban (ez az afrikai) kultusztárgy sem nem nő, sem nem férfi, hanem egyszerre mindkettő – és egyben mindkettőn túli.”⁶

Gondoljunk csak ezzel kapcsolatban a jól ismert nyelvi–logikai ellentétpárokra (bináris oppozíciókra)! Ezek szerint léteznek olyan dolgok,

⁶ King 1986, 10. old. A zárójeles betoldások Füssi Nagy Gézától származnak.

amelyek csak a párjukhoz képest azok, amik, nélkülük értelmüket veszítik: ha nem létezik „bal”, akkor a „jobb” értelmetlen, szülő nélkül nincs gyermek (és fordítva), férfi nélkül a nő, nő nélkül a férfi kipusztulásra ítélt biológiai szempontból. Külön-külön egyikük sem lehet „teljes ember”, csupán (a teremtő erő által különválasztott) pólusaik egységében azok.

A jó és a rossz: varázslók vagy boszorkányok?

Varázslatok és ellenvarázslatok. Varázseszközök és szertartások

Nézzük most meg kicsit közelebbről, kik is ezek a fentiekben megemlített varázslók, mágusok, boszorkányok, lidércek, megtestesült szellemek, istenek küldöttei, szellem-közvetítők, rituális specialisták, netán hazajáró lelkek? Az afrikai mágikus szemléletre és mágikus cselekedetekre éppen olyan jellemző az ellentétes, pozitív és negatív pólusokra tagolódó kettősség, mint bárhol másutt a világon a hasonló rendszerekre, szinte történelmi kortól, helytől és meghatározott kultúráktól függetlenül. Csak olyasmi fordulhat elő néha, hogy az, ami nekünk fehér, az nekik fekete és fordítva. De hát ez természetes és, bár ennek az „ellentétes töltésű” értékrendnek akadnak figyelemre méltó etnopszichológiai mozzanatai is, ezeknek a kérdéseknek, hasonlóságaiknak és eltéréseiknek részletesebb taglalása, helyszűke miatt, sajnos nem képezheti tárgyát jelen vizsgálódásainknak.

A lehetőségesség határáig leegyszerűsítve a kérdést: az emberek hite szerint léteznek tehát világos, valamint sötét erők és hatalmak. Azokat (legalábbis valamely mértékben) megidézni és befolyásolni képes jóindulatú és gonosz varázslók; betegségeink és egyéb (például lelki) nyavalyáink ellen küzdő „tudós”, gyógyító emberek, őseink szellemeivel szinte szabadon kommunikálni képes „látók” állnak az egyik (a pozitív) oldalon. Míg a másikon a szemmel, tettel, szóval, különféle praktikákkal, szerekkel és eszközökkel ártók–rontók. Mindezek szerepe, egymáshoz, az istenségekhez, szellemekhez, lelkekhez és emberekhez való viszonyulása ahány kultúra, annyiféle lehet. Mégis rendelkeznek közös vonásokkal, hiszen éghajlattól, korszaktól, helytől függetlenül éppen úgy fáj a seb, marcangol a félelem, gyötör a bizonytalanság és fenyeget az elmúlás minden emberfiát. Elkél tehát a segítség, bármily obskúrus is legyen alkalmasint a megsegítettek, vagy éppen a külső megfigyelők szemében annak forrása, illetve működése.

Az összkép és a valóság ennél természetesen sokkal árnyaltabb. Vesünk rá egy pillantást mégis, először a fentebb említett, leegyszerűsített és ellentéteket tükröző kettős felosztás szemszögéből. Léteznek tehát jó szándékú varázslók, akik képességeket örökölnek, némelykor közvetlenül elhalt elődeik szellemeitől kapják őket, s amelyek elősegítik, megkönnyítik leendő mesterségük, titokzatos tudományuk elsajátítását. Az ilyen összellemelek alkalom adtán hívásra, ritkábban hívatlanul is a se-

gítségükre sietnek. (Az angol nyelvű terminológia alkalmazása itt terjedelmes magyarázatokat, bonyolult értelmezéseket igényelne, ezért inkább az egyszerűbb, és a témához is közvetlenebbül kapcsolódó *szuahéli* terminusokat és fogalmakat alkalmazzuk a továbbiakban az említett jelenségek némelyikének megvilágítására).

Az európai mágikus rendszerekre, létezésük és működésük hosszú évszázadai alatt sokszorososan rárétegződött a (maga keretein belül szintén ősi), nem egyszer történelem előtti elemeket is magában hordozó kereszténység. Az iszlám Kelet-Afrikában ennél (és a szudáni övezetet érintő magrebi befolyásánál is) kevésbé bomlasztotta szét és szötte át az ugyancsak nem teljesen homogén, hagyományos, helyi vallási jellegű képzeletvilágot. Ezért a mágikus funkciók, azok hordozói és az utóbbiak eredendően túlnyomórészt bantu eredetű elnevezései váratlan szilárdságról, ellenálló képességről és állandóságról tesznek tanúbizonyságot. A korábbiakban már említett jó szándékú „rituális specialisták” meghatározására szolgáló szavak tehát a szuahéliben *mganga* (kb. gyógyító), vagy a legkülönbélebb nemkívánatos körülményektől (egy gépezet meghibásodásától, betegségtől vagy megszálló gonosz szellemtől) megszabadítani képes „mester” (*fundi*). A *mganga* megnevezést a köznyelvben, bizonyos esetekben máig alkalmazzák az ’orvos’ jelentésű, arab eredetű *tabibu*, vagy éppen az európai nyelvekből átvett *daktari* helyett. A *mganga* „hatásköre” azonban sokkal tágabb. Nem csupán egyes személyek nyavalyáival foglalkozhat, hanem – szükség esetén – osztársadalmi funkciót is betölthet.

Lássuk csak ebből a szempontból, mi történik olyankor, ha egy egész közösséget fenyeget valamiféle, a tagjai szemében természetfölöttinek, ijesztőnek, vagy legalábbis megmagyarázhatatlannak tűnő veszedelem, illetve ijesztő körülmény: „akkor szükségessé válik a település megtisztítása, hogy a gonoszt (rossz szellemeket) kívül tartsák, a tisztaságot és a jóságot (barátságos szellemek) megőrizték.” Néhány varázsigé ehhez természetesen nem lehet elég, komolyabb áldozatra, mondjuk egy bikára van szükség, amikor is: „Az állatot szertartásosan leölik és közösen elfogyasztják; bizonyos részeit viszont nem eszik meg, hanem ilyen esetekben szokatlan módon bánnak velük. (Mombasában a megfelelő szerveket vörös, fekete és fehér szövetbe burkolják, majd a tengerbe vetik. Lamuban a máj felét hajigálják a fák és bokrok ágaira, úgymond a »szellemek számára«.” Az iszlám vallási és az arab kulturális és nyelvi hatás a szuahéli kultúra afrikai világában mindennek megfelelően nyilvánvalóan eléggé felszínes, mivel:

„Minden szuahéli szertartáshoz hasonlóan ezt is muzulmán köntösbe öltöztetik, előtte muzulmán imákat mondanak, de, sok máshoz hasonlóan, ezek sem az iszlámból erednek...”⁷

⁷ Allen 1993, 230–231. old.

A szélesebb távlatú, interetnikus vagy szupreregionális összehasonlítás szempontjából különösen figyelemre érdemes a lamui (Lamu városa Kenya partvidékének északi szakaszán máig fennmaradt, sőt napjainkban is virágzó, középkori eredetű szuahéli kulturális és politikai központ) varázsló doktor szellemek felé irányuló gesztusa: mintha a szibériai sámánok áldozat-bemutatását látnánk. Azzal a „csekély” különbséggel, hogy az utóbbiak, szintén nem egyszer fákon tanyázó segítő szellemei (talán a zordabb éghajlat következményeképpen) alkalomadtán még fészket is raknak maguknak.

A másik oldalon áll a gonosz varázsló, a rontó, az ártó, a boszorkány (*witch, wizard* vagy *sorcerer*) vagyis szuahéli szóval a *mchawi*. Ő sötét tulajdonságaival, ártó erejével és szándékával együtt születik. Lehetséges, hogy minderről sokáig semmit sem tud, ezért nem is használja a képességeit, azok mélyen elrejtve szunnyadnak, lappanganak benne, és csak arra várnak, hogy valami segítő erő életre keltse őket. A *mchawiba* például beléköltözhet egy szintén eleve gonosz szándékú szellem, vagy megszállhatja valamelyik ős sértett, utódai által elhanyagolt lelke, és az „időzített bomba” máris működésbe lép. Az ilyesféle támadások ellen minden létező és megengedhető eszközeivel küzd, védekezik az egyén és az őt magába foglaló közösség egyaránt. A *mganga* vagy a *fundi* (hasonló esetekben az angol nyelvű terminológia szerint *witch doctor*) győzhet a gonosz erők fölött, de alul is maradhat ebben a küzdelemben. A harc kimenetele az ellentétes előjelű mágikus képességek, és a konkrét varázslatok erőviszonyaitól függ. Mindenesetre az emberi társadalom tele van az általuk gerjesztett, szakadatlan viaskodásuk révén keletkezett feszültséggel, ellentétekkel, konfliktusokkal, összecsapásokkal. Ezek rosszabb esetben általános és teljes zűrzavarrá fokozódhatnak, és a megbilient egyensúly végül az egész kisebb–nagyobb közösség fellazulásához, bomlásához, sőt pusztulásához (ezzel a sötét, fekete mágia – *uchawi* – diadalához) vezethet.

Ahol valamiféle központi hatalom, például államalakulat jön létre spontán, belső fejlődés eredményeképpen, vagy a gyarmati rendszer kezei között idegen mintára, ott törvényszerűen szervezett harc indul a fenyegetett vagy megrendült egyensúly helyreállításáért, illetve a hagyományos, vagy éppen az újonnan keletkezett erőközpontok megszilárdításáért. A különféle mágusoknak, jósoknak és csodadoktoroknak rendszerint jelentős szerepük volt (Fekete-Afrikában is) a mindenkori uralkodói körökben és udvarokban. Utóbbiak voltak sokszor egyszerűen a gyarmatosítással, az idegen hatalommal szembeni ellenállás legfontosabb központjai is. Nem meglepő tehát, hogy a bomlasztásuk, anyagi, szellemi és kultikus erejük, hagyományaik megtörése, a mágia és a varázslatok talajából, őseik tiszteletéből sarjadt hitük fölszámolása lett kezdetben a fehér hódítók egyik legfőbb törekvése. Az utóbbi esetekben azonban gyakran következett be az elmúlt mintegy száz év során az a súlyos melléfogás, amely szerint:

„A minden rendű és rangú európaiak által a »mágikus provokációk« elleni támadások a legelső sorban a »varázslók«, vagyis az élet lerombolói és gyanús praktikái ellen irányultak. Az európaiak azonban a helytelen áldozatokat, vagyis a gyógyító embereket vették célba, és így csak olajat öntöttek a »boszorkányvarázslók« tüzére.”⁸

Márpedig éppen ezek minden komolyabb baj forrásai, előidézői, akikkel szemben a jó varázsló léphet föl a legeredményesebben.

A gonosz erők, illetve az általuk előidézett sorscsapások (betegség, szárazság, dögvész, árvíz, háború stb.) elleni küzdelem sokféle mágikus formát ölthet. Emeljünk ki ezek közül két jellemző, jól ismert kategóriát! A egyik gyakori esetípus, amikor egyéni problémáról van szó. Ilyenkor vagy maga a szenvedő folyamodik segítségért, vagy közvetlen hozzátartozói hívják el hozzá a *mgangát*. Szerző egy alkalommal tanúja lehetett ilyen gyógyító eljárásnak, 1986-ban, Kunduchi tengerparti halászfaluban, Dar es Salaamtól körülbelül 25–30 kilométernyire, északra.

A körülbelül 1000 lelkes település lakosságának mintegy kétharmad része formálisan muzulmán, egyharmad része keresztény (római katolikus és evangélikus). Mégis, amikor egy középkorú, talán negyvenes éveinek derekán járó asszony váratlan, szokatlan és súlyos betegségével szemben a modern orvoslás kudarcot vallott, egy távolibb faluból elhívták hozzá a környék-szerte ismert és megbecsült *mgangát*. A gyógyító eljárás alatt a beteg kicsiny, kerített udvar közepén ült, egy darab, szórétől megfosztott kecskebőrön, előre nyújtott, enyhén szétterpesztett lábbal. Csaknem a két bokája között, talán arasznnyira a lábfeje előtt öklömnyi tüzecke pislákol és orrfacsaró bűzt árasztott magából. A kerítésnek háttal, belül, a rokonság és a szomszédság képviselői álltak félkörben, szorosan egymás mellett. Összeütögették a kezükben szorongatott fadarabokat, érthetetlen szavakat kántáltak, dűnnyögtek, ezzel szolgáltatott ritmikus aláfestést a gyógyító szertartáshoz. A gyógyító ember szokványos ruházata (nadrág, ing) fölött szőrmés bőrcsíkokból (kecske, juh, kutya, macska, talán valamilyen kisebb vadállat), zsinórokból, színes rongydarabokból, csillogó és csilingelő fémdarabkákból álló cafrangokat és madártollakkal, zöld levelekkel ékes fejfedőt viselt. A tüzecke túlsó oldalán szökellt kiáltozva, gajdolva, laza félkörívben, és így teljes körre zárta a kerítés tövében toporgók sorát. Időnként, egy-egy hangsabb rikoltás kíséretében közelebb szökkent a beteghez, majd laza léptekkel visszatáncolt előző, „bűvös” körébe. Mint valamivel később kiderült, sokan a polgári nevét is ismerték, derék földművesként tartották számon. Mágikus titokzatosság tehát csak a szertartások alkalmával elhangzó szavait, ilyenkor végzett mozdulatait és rejtélyes gyógyító eszközeit övezte. Kisebb-nagyobb mértékben a ceremónia minden résztvevője, szemlélője hitt e félig-meddig „műkedvelő” *mganga* gyógyító képes-

---

⁸ Jahn 1961, 130. old.

ségeiben. Az általa végzett gyógyító eljárás eredménye szerző számomra számára ismeretlen maradt.

Az ilyen magányos, nemegyszer elkülönülő életmódot folytató gyógyítóval szemben más a helyzete azoknak a szertartásmestereknek, akik valamilyen szinten „intézményesültek”, a társadalmon belül többé-kevésbé megszilárdult pozícióval rendelkeznek, kapcsolatrendszerük a másik világokkal nagyjából szabályozott, és mindig számíthatnak ilyen vagy olyan segítők (nemegyszer nekik alárendelt, esetleg maguk által kitanított „segédek”) tevékeny közreműködésére. A Kenya északkeleti részén élő, kusita nyelveken beszélő népek *oromo* ágához tartozó *vaszo-borana*⁹ csoportoktól származó alábbi példa talán tanulságos lehet ebből a szempontból. E nép kultúrájában a szellemek általi nemkívánatos, kellemetlen megszállás megszüntetése a fő teremtő erő (*Waqqa*) üzeneteinek, intelmeinek megfejtése és továbbítása, az egyéneket vagy az egész közösséget sújtó csapások, betegségek elhárítása, leküzdése a „szertartásmesterként” (ritual specialist) is szolgáló varázsló (*abayen*) feladata. Ebben az esetben is különböző kultúrák és vallási rendszerek sajátos egymás mellett élésével, ötvöződésével, keveredésével és egybefonódásával állunk szemben. Hiszen:

„A *vaszo-borana*kat már a gyarmati időktől muzulmánoknak tekintették a többi kenyaiak, attól függetlenül, hogy mindennapi életükben az iszlám és hagyományos vallásuk keveredéséből származó hitviláguk sajátos módon (???) kormányozza őket.”¹⁰

Az isteni ige hordozója és közvetítője ennek a pásztorkodó népcsoportnak a hiedelemvilágában több sasféle lehet, amelyeket ennek megfelelően különleges megbecsülés és tisztelet övez. A madarak viselkedésének értelmezése, az általuk közvetített üzenetek magyarázata csak az *abayen* közreműködésével lehetséges. Ezért a sast a *borana*k félik, áhítatos tisztelettel viszonyulnak hozzá, és igyekeznek ellátni minden földi jóval, amikor a szálláshelyük közelében letelepszik valamelyik fára. De milyen nyelven szól az emberekhez ez a hírhozó? Nem teljesen világos! Mivel

„a *borana* rituális specialista olyan szellemmel válthat szót, amely *borana* nyelven fordul hozzá. A rituális specialista tekintélyének mégis az a forrása (...), hogy megérti az idegen nyelveket, amelyeket a szellemek használnak a szertartások alkalmával.”¹¹

Az *abayen* a *borana* hagyományoknak megfelelően egyaránt lehet férfi vagy nő. Varázserejét, tudományát valamelyik tapasztalt, neves másik varázslótól nyerheti el. Rendszerint az utóbbi választásának

⁹ A *waso borana*k az Ewaso (Guaso) Nyiro folyó mellékén élnek a Kenyai Magasföld északi peremvidékén, és más csoportjaiktól megkülönböztető elnevezésüket a folyóról kapták.

¹⁰ Aguilar 1996, 57. old.

¹¹ Aguilar 1996, 60. old.

alapján „kerül helyzetbe”, és nem csekély erőfeszítés, hosszadalmas tanulás és gyakorlás útján nyerheti el rangját. Ebben a szellemben kezdődött például a mágikus hivatáshoz szükséges tudás elsajátítása egy hosszú időn keresztül köztisztelőnek örvendő *borana* varázslónő, Chukulisha esetében is:

„Egy napon, miközben tennivalóit végezte a táborban, egy öreg varázslónő (female shaman) táplálta belé az elhivatottságot.”¹²

Megint más a helyzet Nyugat-Afrikában. Az ott elterjedt vallási hiedelmekkel és gyakorlattal összefüggésben a *yoruba* hitvilággal kapcsolatban már szóba kerültek a régióra oly jellemző titkos társaságok. Közéjük tartozik a világviszonylatban egyik legalaposabban föltárt az Elefántcsontpart, Guinea, Libéria és Sierra Leone határos területein élő, *mande* nyelvű *kpelle* nép *poro* néven ismert férfi titkos társasága. Ez az érintett közösségek tagjai által nem azonosítható személyekből álló gyülekezet rituális–mágikus szerepe mellett bonyolult társadalomszervező és politikai funkciókat is ellát. Rendkívüli jelentőségéről tanúskodik az a tény is, hogy tagjai nem csupán a hagyományos, etnikai kötődésű társadalom irányításában, hanem (például Libériában) a modern, számos vonatkozásban amerikai mintára kialakított államgépezetben, tehát etnikumok fölötti szférákban is számottevő szerepet játszanak, számos jel szerint mind a mai napig. A *poro*, a *bambara* *mumbo dzsumbo*, az *ogboni* titkos társaságok, az *efikpo* (*i/g/bo*) varázslók, a kongó-medencei erdei kultúrák legtöbb vallásos szertartásának közreműködői, néhány évtizeddel ezelőtt a kelet-afrikai *makonde* nép *mganga* nevű varázslói is minden jelentősebb szertartáshoz más-más álarcot viseltek, eltérő módon változtatták meg külalakjukat.

Az, hogy mindezek a szervezetek milyen mértékben kapcsolódnak az érintett populációk, konkrét etnokulturális egységek mindenkori hagyományos vallási hiedelmeihez, szellem-hitéhez, igen bonyolult kérdés, működési elveiknek és gyakorlatuknak részleges és futólagos megvilágítására ezért itt meg kell elégednünk pár utalásszerű megállapítással:

„A Poro társaság szellemei az „Isten” akaratát, illetve az élet misztériumait megszemélyesítő, a természetfölöttit a földön reprezentáló erők. Ezek a szellemek azonban abban különböznek a többiektől, hogy nemcsak a természetfölötti világot, hanem földi erejének letéteményesét, a Poro-t is megszemélyesítik.”

Arra vonatkozólag pedig, hogy a hagyományos vallási gyakorlatban hogyan is működik ez a rendszer és annak szervezete:

„E szellemek között a bozótördög (daa ördög) a főnök. Ő a szellemek, végül is az Isten akaratának erejének végső közvetítőjei. A Poro legfelső rétege gyakorol

¹² Aguilar 1996, 62. old. Kiemelés Füssi Nagy Géza.

ellenőrzést az evilági jelenés fölött, amely egy álarcot viselő „maskara” emberre utaló formájában jelenik meg.”¹³

Az álarc mögé rejtőző ember ebben az esetben nem egyszerűen elrejtőzik, vagy titokzatoskodik. A szervezet, és rajta keresztül az egész szellemi felépítmény legfontosabb célja az, hogy a mindenkori ítélkező, a közösségi normák tiszteletben tartásáról gondoskodó erő egyszerre legyen atropomorfi, és ugyanakkor személytelen. Pontosabban személyek-, és ez által társadalom-, sőt természetfölötti.

A fenti példa kísértetiesen emlékeztet az egyik legnagyobb lélekszámú *mande* nép, a többségében a mai Mali középső és déli részén és a szomszédos országok határos területein élő *bambara* (*bamana*) nép elhíresült „rendfenntartó” titkos társasága, a *Mumbo-Dzsumbo* jelenségére. Ez a szintén tipikusnak tekinthető nyugat-afrikai titkos férfi szövetség eredetileg az érintett közösségek íratlan törvényei ellen vétők megrendszabályozására, valamint a többiek hasonló vétségektől való elriasztására összpontosította a figyelmét. Például:

„Ez a különös rendcsináló, akiben vagy magát a férjet gyanítják, vagy olyan valakit, aki a férjet mindenről fölvilágosítja, rettentő ordítással hirdeti megérkezését a város körüli erdőben. A lakosok összegyülekeznek. Az álrúhás álarcost az asszonyok nem ismerik, s valamennyien rettegnek a félelemtől, hogy a látogatás nekik szól. Mindnyájának meg kell jelennie a felszólításra. Éjfélre dalolnak, táncolnak, akkor a mumbo-dzsumbo merőn rászegzi a szemét a bűnös nőre, ezt megragadják, levetkőztetik, hozzákötözik egy oszlophoz, és kacagás és csúfolódás közepette irtóztatóan elpáholják.”¹⁴

A bambarák lakóterületét a 19. század második felében „pacifikáló” európaiak, mondhatni természetesen, szinte semmit sem értettek meg ennek a bonyolult szokásrendnek, valamint az azt megtestesítő titkos társaságnak a funkcióiból, rendeltetéséből és gyakorlati működéséből. Látványos külsőségei mégis fölkeltek az érdeklődésüket. Elnevezése bizonyára ezért is szerepel máig az angol és a francia köznyelvben egyaránt afféle ’hókuszpókusz’ értelemben.

Mindezen praktikák világában természetesen ott lappanganak, rejtőzködnek maguknak a közvetlen fölmenőknek, netán távolibb ősöknek megidézhető, fölkereshető, sőt olykor hívatlanul is hazalátogató lelkei, szellemei. Vannak olyan (főként az iszlám által mélyebben érintett) nyugat-afrikai kultúrák, ahol bármilyen ábrázolásuk nem szokásos, vagy egyenesen tilos. Másutt komplex „művészeti ágak” bontakoznak ki körülöttük és virágoznak általuk. Megjegyzendő itt, hogy az egyébként rendkívül szuggesztív, és sokszor kicsinységük ellenére is monumentális benyomást keltő fekete-afrikai istenábrázolásoknak és összobroknak

¹³ Fulton 1972, 1226. old.

¹⁴ Park én., 40. old.

általában nem azért nincsenek kifinomult arcvonásaik és arányos testrészeik, mert az afrikai szoboralkotók művészete (amint azt az európai Afrika-kutatók jelentős része sokáig vélte és hangoztatta), úgymond „még nem emelkedett a portréalkotás szintjére”. Ezek az alakok ugyanis nem konkrét embereket, hanem szellemeket testesítenek meg, akik *már* nem azok, akik valaha voltak, és *még* nem is azok, akikké majd a leszármazottakba visszatérve lehetnek. Egyszerre személytelenek, vagy tartoznak ugyanabban az időben több személyhez tartoznak, konkrét vonásaik tehát nem is lehetnek. És ha az ember, képzeletében föl is ruházná őket ilyesféle vonásokkal, kiszámíthatatlan veszedelmeket vonna magára és hozzátartozóira, ha megpróbálná azok fizikai ábrázolásával.

A végtelenül változatos és formagazdag afrikai rituális maszkok mögött azonban nem férfiak vagy nők, még csak nem is egyszerű emberek rejtőznek, hanem olyan szellemek, vagyis a létezésnek olyan túlvilági vagy *más*-világi reprezentánsai, amelyek nem restek és nem viszolyognak belegabalyodni a földi lét hívságaiba és gyarlóságaiba, hogy végül a segítők, közvetítők, a varázslók közreműködésével helyrebillentsék a társadalom megbomlóban lévő egyensúlyát. Jó esetben valamilyen módon sikerrel kísérelik meg, hogy hozzájárulhassanak annak fönntartásához, sőt, esetleg valamelyes rendet is teremtsenek a fölbolydult ember alkotta világ lelki–szellemi zűrzavarában.

Az ilyen és ezekhez hasonló hiedelmeknek, és a belőlük fakadó szabályoknak megfelelően:

„Az ősoket nem csupán mindenütt jelen lévőnek tekintették, és azok nemcsak segítettek a leszármazottaiknak, hanem bármilyen erkölcsi vétségükért meg is fenyítették őket. Különösen a férfi ősokhöz viszonyultak jóval nagyobb félelemmel, mint vonzódással. Az is megállapítható, hogy a kereszténységre való áttérés, amely a fönnálló rend e láthatatlan őreinek hatalmát megnyirbálta és ezzel komoly hanyatlást idézett elő a hagyományos erkölcsök világában. Az ősökön kívül sokhelyütt léteztek még különféle istenségeket egyesítő panteonok is, amelyek rendszerint az emberi rokonsági csoportok mintájára szerveződtek.”¹⁵

Mindennek figyelembevételével, a különleges társadalmi helyzetben lévő ember, a varázsló, többek között ezekhez a szellemekhez fűződő kapcsolataira támaszkodva láthatta el sikeresen sokrétű feladatait. Más szavakkal:

„Bármely mganga egyfajta specialista: egyesek gyógyító tevékenységet folytatnak, mások vallási szertartásokat végeznek, megint mások valamiféle boszorkányságok úzéséhez értenek, még mások, amelyeket a muzulmánok a szuahéli majini névvel illetnek, különleges megszálló képességekkel rendelkeznek.”¹⁶

¹⁵ Linton 1958, 168–169. old.

¹⁶ Bellagamba 1991, 59. old.

Hogy azután mindezeket a feladatokat egyetlen személy, vagy további, szűkebb részterületeken tevékenykedő specialisták végzik-e el, az a mindenkori etnokulturális komplexum saját hagyományainak, szokásainak, íratlan törvényeinek, hiedelemvilágának függvénye.

Ezeknek, és a többi, döntően nyugat-afrikai vallási rendszereknek kivételes életerejéről tanúskodik például az a tény, hogy az Újvilágba elhurcolt rabszolgák kései utódai, minden hányattatás, szétszaggattatás, keveredés és rájuk oktrojált, számukra teljesen idegen (keresztény) vallási dogmák ellenére, mintegy azokat sajátos módon megtermékenyítve és saját hitvilágukkal elegyítve, mégis képesnek bizonyultak eredeti hitük lényeges vonásait megőrizni Hispaniola szigetétől (Haiti), a kommunista Kubán át Brazíliáig. A nagyszámú, eleven forma közül talán a *vudu* (*voodoo*) tekinthető a világszerte legismertebbnek, amelynek bizonyos részletei éppen napjainkban „telepednek vissza” Latin-Amerikából afrikai őshazájukba, és találják meg – viszonylag csekély erőfeszítések árán – eredetinek tekinthető gyökereiket. A kultusz és annak tárgyi háttere természetesen fölruházódik a legkülönbözőbb jelenkori attribútumokkal, amelyek részletesebb vizsgálata másik, későbbi tanulmány tárgyát képezi.

Jövés-menés az élők és holtak között

Hol lakik, milyen és „mennyi” az emberi lélek?

Szülők, vének és ősök → út az *animához*

Az afrikai ember lelkének útjai bonyolultak, sorsa rendszerint hányattott, sokszor egyenesen kockázatos. Ezért a legtöbb fekete-afrikai etnikai közösség hiedelmei szerint az újszülöttnek még nincs, és nem is lehet igazi, teljes értékű emberi lelke. Ugyanakkor még csak nem is állat, holott az állat még a mi európai hagyományaink szerint is lelkes lény, mivel az angol/latin *'animal'* a latin *'anima'* által az, ami. Az újszülött tehát inkább valamiféle köztes állapotban lévő, kiforratlan dolog, amelynek el kell érnie azt a kritikus életkort, amikor már méltónak tekinthető valamelyik fölmenője valamelyik lelkének befogadására, mivel esélye mutatkozik a hosszabb távú életben maradásra. Természetesen sok gyermeknek kell születnie ahhoz, hogy az „élő holtak” világába eltávozott elődök lelkei, nem csekély mértékben az utódok által biztosított gondoskodás eredményeképpen, visszatérhessenek leszármazottaikba. Amennyiben viszont evilági életükben „jeles emberek” voltak, és holtukban is sokak, bőséges áldozatokkal is megtámogatott tisztelete övezi őket, akkor néhány emberöltő elmúltával magasabb szellemi kategóriába kerülhetnek át. Például kultúrhéroszokká nemesülhetnek, sőt egyes kultúrákban még kisebb istenségek is lehetnek belőlük. De az utódoknak mindaddig gondoskodniuk kell róluk, és ezáltal – többek között – a saját utódlásukról is. Ogotemmel, a bölcs öreg vadász is valami ehhez hasonlóról szolt:

„Az orákulum arra intett, hogy föl kell hagynom a vadászattal, ha szeretném, hogy a gyermekeim megmaradjanak. A vadászat, amely a halállal kapcsolatos foglalkozás, vonzza a halált. Huszonegy gyermeket segítettem a világra. Öt maradt életben közülük.”¹⁷

De vajon honnan származik ez a tudás és bölcsesség? Általában: kik lehetnek a titkokat tudók tanítómesterei? Egyrészt kétség kívül maga az élettapasztalat, a kemény munkával, komoly áldozatok (ebben az esetben részben éppen Ogotemmel szembe világának árán) megszerzett ismeretek biztosítója. Lehetnek természetesen emberek is: más bölcsek, vagy éppen hasonló szerepet betöltő felmenők szellemei, akik saját folytatásukat, hitük szerint, ha úgy tetszik, örökkévalóságuk zálogát látják a tébláboló ifjában, akiről felnőtt korában már tudottá vált, hogy:

„Tizenöt esztendősen a nagyapja avatta be a vallás misztériumaiba. Az öreg halálát követően apja folytatta az okítását. Úgy vélhető, hogy mindezeket a „leckéket” több mint húsz év alatt kapta meg.”¹⁸

Ez a térben és időben egyaránt végtelen evilág–túlvilág komplexum korunkban megjelenik a szépirodalomban is. A modern író művében persze már órák ketyegnek, gépek zakatolnak, kilométerekben méri a távolságot, de az ősi, mágikus lényeg megmarad a maga páratlan gazdagságában. Sokan az alkotó fantázia túltengését láthatják benne, de a megfelelő ismeretek birtokában bátran kijelenthetjük, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz: a mai világ keretei túlságosan szűkek ahhoz, hogy a kalandozó hős által megcélzott egyéb világoknak akár kisebb-nagyobb részei belepréselődhessenek. Nézzük hát meg, mennyivel értjük majd világosabban a varázslatos Afrikát és az afrikai varázslatokat, ha teszünk egy rövid, de merész körutat *Tutuola*, a sokak által zseniálisnak tekintett, öntörvényű nigériai szépíró pálmabor-nyakaló hősének nyomában! A hős – miután pálmabor csapolója nyakát szegte – szomjan marad. Nagyon kell ez a „csapos”, különben mit ér az élet? Nyomába hát!

„...eszembe ötlött, amit a vének meséltek: mármint az, hogy akik eddig meghaltak a földön, nem kerültek közvetlenül a mennyekbe, hanem valahol egy helyen, ebben a világban éldegélnek. Úgyhogy azt mondtam magamban, elmegyek, és megkeresem halott pálmabor csapolómat.”

De mi kell mindehhez? Hiszen a dolog korántsem olyan egyszerű.

„...magamhoz vettem minden varázsszeremet, még az apámét is (...), hogy kikutassam elhunyt szolgám hollétét.”

Hanem ez az út tele van mindenféle veszedelmekkel, ezért az erdőkben, bozótokban vándorló elmondhatja:

¹⁷ Griaule 1966, 13. old.

¹⁸ Griaule 1966, 17. old.

„hosszú napokon és hónapokon át bennük aludtam, a fák ágain, hogy megóvjam életemet a szellemektől, akik utamon kísértettek.”

A valóság útközben új dimenziókat ölt. Lám csak, kivel találkozik a pálmabor-vedelő, és méghozzá milyen minőségben!

„A házba lépve köszöntöttem mindkettőjüket, szívélyesen válaszoltak, bár nem illő, hogy bárki is belépjen hozzájuk a házba, minthogy ő isten volt. No de, magam is isten és varázsló voltam.”

Ettől persze még senki sem lesz okosabb, ezért a holtat keresőnek egyenesen az elmúláshoz kell folyamodnia:

„A Halál útján mentem tovább. (...) Amikor a Halál házához értem, nem volt otthon. A közeli jamkertjében tartózkodott.”

Ezután a halál egy rituális dob szavára „féktelen haragra gyúl”. Ádáz tusa következik. A halál az élőt dobjának szíjaival gúzsba kötteti, mire az élő a halált csépelgeti el tulajdon veteményeinek megelevenedő gyökereivel. És nyilvánvalóan hősünk, a varázsló ember-istenség győz. Most már teljesítheti istentársának, a vénembernek korábban afféle föltételként megfogalmazott kívánságát:

„...nekiláttam, hogy egy, a méretére (a haláléra) szabott, nagy gödröt ássak az út közepén. Erre terítettem a hálót, amit a vénembertől kaptam, hogy benne elvigyem hozzá a halált.”

A halál azonban csak úgy kóborog a világban és a világok között, mintha éppen semmi dolga nem volna. Tovább kell hát mennie a keresőnek. Csodálatosnál csodálatosabb városok követik egymást, míg végül hősünk mégis csak döntésre kényszerül, és „tetemre hívja” egyikük népét:

„...megkértem őket, mondják meg nekem, hogy jelenleg hol tartózkodik (a pálmabor csapoló). És ekkor közölték velem, hogy a Holtak Városában van, azaz hogy a holtakkal él a Holtak Városában, és még azt is hozzá tették, hogy ez a város nagyon messze van, s hogy ott csak *holtak élnek*.”¹⁹

Vessünk most egy pillantást (a szuahéli nyelv és hiedelemvilág segítségével) arra, milyen az élők és a holtak, az emberek, a szellemek és a lelkek világa a bantu nyelvű népek körében, némi (itt megengedhetőnek tűnő) általánosítás figyelembe vételével. A teljes értékű ember *mtu*, és majdnem minden, ami nem ember, azonban lélekkel rendelkezik: *kitu*. A *-ki* kicsinyítő képző lényegében az utóbbi kategória alacsonyabb ren-

---

¹⁹ Tutuola 1966. Kiemelés: Füssi Nagy Géza. Tutuola írása rendkívül gazdag tárháza a fekete-afrikai mágikus hiedelmek visszatükröződéseinek a jelenkor mindennapi gondolkodásában. Kétségkívül szárnyaló személyes fantáziája mellett Tutuola bőven merít a ni-gériai népek, elsősorban saját népe, a *yorubák* folklórából.

dúságát fejezi ki. Ha teljes értékű az ember, akkor minden tekintetben meg kell felelnie az ezzel járó követelményeknek, vagyis felnőttnek, épnek és egészségesnek kell lennie. Ebben az esetben *mzima*, amennyiben viszont mindezen tulajdonságait elveszíti, akkor *mzimu*, azaz 'szellem' lesz belőle, akinek a hazája ezt követően a szellemek világa, a másvilág, vagyis *kuzimu*. Olyan elevenen él ez a szemlélet a kelet-afrikai ember tudatában, hogy például még a Sherlock Holmes által ihletett, az 1960-as évek elején íródott szuahéli nyelvű őskrimi címe is *Mzimu wa watu wa kale* (Régvolt emberek szelleme), és amelynek a cselekményén is a klasszikus szellemvilágba vetett hit uralkodik.

Térjünk vissza most néhány futó pillanatig a bölcs, öreg dogonhoz, Ogotemmeléhez! Népének vallásában a legfőbb hatalmat az egyetlen teremtmény isten, *Amma* jelenti, ő hozta létre az egész világmindenséget, az utolsó féregtől a végtelen égboltig:

„A csillagok azokból a sárgombócokból keletkeztek, amelyeket az egyedülvaló isten, *Amma* röpített ki az űrbe. A napot és a holdat jóval bonyolultabb módon állította elő, lévén első teremtménye nem az ember, hanem az isten első bizonyágtétele az agyagművesség. A nap, bizonyos értelemben egy cserépedény, jelképe egy vörösrézből való nyolcmenetes spirál, amely mindeneket egyszerre megvilágít. A hold ugyanilyen alakú, csak fehér rézből van.”²⁰

Seregnyi, talán kontinentálisnál is nagyobb léptékű bűvös mozzanat rejlik ebben a pár szikár mondatban. Mindenesetre a kelet-afrikai partvidék meglehetősen távol esik a dogonok földjétől, és mégis: a szuahéli nyelvben az isten leggyakrabban emlegetett neve *Mungu*, a leggyakrabban használt agyag főzőedényé pedig *nyungu*. A négyes és a nyolcas is bűvös szám. Jól érzékeltetik ezt maguk a számnevek: *nne* – 'négy', *nane* (valójában *nne na nne*, azaz 'négy meg négy', vagyis 'nyolc'). Továbbá, az alapvetően vasműves afrikaiak szemében a réz csaknem mindenütt szorosan kapcsolódik a varázslatokhoz és mágikus cselekedetekhez. Például a patei szuahéli epikus hős, *Liongo Fumo* király fölött is csak egy, a köldökébe döfött csónakvarró réztű segítségével győzedelmeskedhet áruló gyilkosa:

„Amikor odaért hozzá (a fiú), megkérdezte tőle: miért jöttél? – Hogy meglátogassalak. – Tudom én jól – válaszolta neki. – Azért jöttél ide, hogy megölj. Azok meg jól becsaptak téged. (...) Ott maradt két napig. Az utolsó napon éjszaka, amikor (Liongo) elaludt, beledöfte a köldökébe a tűt. (...) (Liongo) térdre esett, az ijára támaszkodott (...) és ott helyben meghalt.”²¹

Egy másik, Afrika-szerte élet-halál kérdésében döntő jelentőségű elem a *víz*! Akár túl kevés van belőle (aszály), akár túl sok (áradások),

²⁰ Griaule 1966, 15. old.

²¹ Sztroganova 1950.

mindig fenekestől borul föl miatta a természet egyensúlya, és vele az emberek élete. Más vonatkozásban: minden szóval, minden lélegzettel pára hagyja el a szánkat; végső pillanatában az ember és az állat egyaránt a „párját leheli ki”. A legkevésbé sem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy a víz princípiuma (*Nommo*) a *dogon* hitvilágban is különlegesen szorosan kapcsolódik a teremtéshez, és magához a teremtőhöz. De gondoljunk csak ezzel összefüggésben egy pillanatra a Biblia kezdő soraira, és azokban a víz szerepére. Egyszóval:

„A víz isteni mag, behatol a föld méhébe, és a nemzés folyamata a kettősség jegyében zajlik le. Két teremtmény keletkezik (...) Az isten mintegy a vízből teremtette őket. A színük zöld volt, az alakjuk kettős: ember és kígyó. A fejükől az ágyékukig emberiek voltak, attól lefelé kígyóformájúak.”²²

Szerző nem bocsátkozik ezzel összefüggésben olcsó „ufológia” élcelődésbe. Nézzünk inkább körül még egy kicsit:

„...Az Isten megtanította őket a beszédre. Ez a dolog minden teremtmény számára nélkülözhetetlen, amint a világ rendjéhez is. A páros teljesként és tökéletesként jött a világra. Nyolc tagból álltak, ezért a nyolcas volt a számuk, amely a beszéd jelképe.”²³

És a következő sorok is a teremtés szédítő mélységeit, bonyolult voltát tárják föl előttünk:

„A *Nommo* az ég magasából megpillantotta meztelen és néma anyját, a Földet. És ez kétségkívül annak a legelső incidensnek a következménye volt, amelyről *Amma* isten váratlanul tudomást szerzett. Elhatározta, hogy véget vet ennek a rendellenességnek. *Nommo* leereszkedett a földre, és magával hozta az égi szférákban már megteremtett növényekből kiszakított rostokat. Tíz ujjának megfelelően tíz maréknyit vett belőlük, és ötöt előlről, ötöt hátulról illesztett rá. Az álarcosok mind a mai napig viselik ezeket a lábfejükig lenyúló, vastkos fonatokból álló díszeket.”²⁴

És további bűvös számok bukkannak elő, további csodás szétválásokat és egyesüléseket láthatunk, az egész kavargás, zűrzavar és rendszerezés. Az alább föl villantott eredetre visszavezethető *nyolc* *dogon* nemzetség kapcsán gondoljunk a *kikuju* *Mumbi kilenc* leányára. Ami pedig a létrejöttük körülményeit illeti, a hol egynemű, hol kétnemű bábukra és szobrocskákra, és az égisz forgó bűvös spirál egyik hurka, bizonyos szempontból szemlélve, látványosan és varázslatosan összezárul előttünk:

„vegyük szemügyre ezt az isten által párosával egybegyűrt nyolc összülőt. Négyen nőneműek, négyen pedig hímneműek voltak. Ám egy isteni eredetű

²² Griaule 1966, 16. old.

²³ Griaule 1966, 17. old.

²⁴ Griaule 1966, 18. old.

kegy révén képesek lehettek önmaguk megtermékenyítésére is. Tehát egyszerre voltak kettőzöttek és egyben kétneműek is.”²⁵

De az ember természeténél fogva hálátlan, és gyakran azzal sincs tisztában, éppen mit cselekszik. Utána persze már szaladgál (olykor szó szerint) fűhöz-fához, varázslóhoz, boszorkányhoz, hogy hoznák helyre a hibát, amelyet ő követett el. És ez a futkosás látszólag sok esetben nem is egészen hiábavaló. A dolgok ugyanis valahogy mindig elrendeződnek. A káosz, a kegyetlenség és az igazságtalanság ugyan újra meg újra előretör, de eddig végleg még soha nem győzedelmeskedett. Isteneket elkergethetnek, megfeszíthetnek, kicsúfolhatnak és elfelejthetnek, de a jó és a rossz harca folytatódik tovább. Például így:

„A Nommo istenséget az emberek kígyóalakjában megölték, és a fejét eltemették. De azt is elmondhatjuk róla, hogy ő volt az égből alászállt dús termőföld, amelyet összetörtek és darabokra szedtek, hogy a rögei szétszóródtak a legősibb táborhelyen, beleolvadtak a lakóhelyekbe, és bensőjének magvai a vetés idején beleforgatódtak a televénybe.”²⁶

Összegzés: vallások és ritmusok kavalkádja – Fekete-Afrika

A fenti példák, utalások, állítások és idézetek csupán érzékeltetik azt az alapvető tételt, amely szerint az ősök kultusza körül kialakult mágikus-vallási gyakorlat megszámlálhatatlan formában, eltérő erővel és számtalan szinkretikus „keverék” formájában él a fekete-afrikai emberek tudatában. Ennek megfelelően a kereszténység és az iszlám számos eleme leválik eredeti korpuszáról, és sajátos, önálló életre kel. Ezáltal is gyakran ötvöződik a vele érintkező afrikai hiedelmekkel. Sok varázsló prófétáról, mágus-papról, vallásalapítóról tudunk Afrika múltjából és jelenéből. Körülményeik, megjelenési formáik, funkcióik, eszméik és tevékenységük megnyilvánulásai a legkülönbözőbbek lehetnek.

Az elmondottak alapján azon sem kell különösebben csodálkoznunk, amikor a lehanyaglóban lévő Kongói Királyság egyik, 18. századi válságos pillanatában egy buzgó katolikus *hölgy* kijelentette magáról, hogy nem más, mint *Szent Antal* földi megtestesülése, és arra hivatott, hogy visszaállítsa a tiszta keresztény hit uralmát és az erkölcsi rendet. Nyomban rajongó hívek sokasága csatlakozik hozzá, és olyan komoly politikai súlyra tesz szert, hogy nem intézhető el egy hanyag kézlegyintéssel, afféle „hibbant nőszemélyként”. Hanem ennek az ún. antoniánus eretnekiségnek is szomorú volt a végzete: fekete „Szent Johannájának” is (szinte természetesen) máglyán kellett végeznie. Szétszéledt és az egyház által üldözött követői pár emberöltő elteltével túlnyomórészt visszaolvadtak

²⁵ Griaule 1966, 22. old.

²⁶ Griaule 1966, 43. old.

korábbi mágikus hitvilágukba, és így számukra a kereszt éppen olyan varázseszközzé vált, mint mondjuk egy zacskó csirkecsont.

A vallási mártíromság (gyaníthatóan) mindig is magában hordozta az ősi, történelem előtti eredetű, néhol egészen a 20. századig fennmaradt emberáldozatok emlékét. Érdekeik nyomására a gyarmatosítók ennek a jelentőségét is alaposan fölfújták. Így körvonalazódott például az egyes nyugat-afrikai államalakulatok és kultúrák jellemzőjeként emlegetett tömegmészárlások legendája, a kondérban rotyogó fehér miszszionárius hamis képe, és egyáltalán, a széles körben elterjedt kannibalizmus rögeszmés álelmélete. Rituális emberevés természetesen létezett, sőt talán még manapság is előfordul nagyritkán, szerte a nagyvilágban, isten háta mögötti helyszíneken, bizonyos emberi testrészek (például szív, máj, agy) mágikus céllal történő elfogyasztásának formájában. De ennek kapcsán ne feledkezzünk el a mi keresztény habituális kannibalizmusunk jelképes továbbéléséről: a katolikus szent áldozásról vagy a református úrvacsoráról sem!

A különböző mértékű önfeláldozás formái más esetekben is szembeötlő súllyal szerepelnek a különféle eretnekmozgalmak, szekták és kisegyházak keletkezésének körülményei között. Ennek egyik legismertebb és legnagyobb léptékű korunkbeli példája a belga-kongói Simon Kimbangu esete. Az általa hirdetett eretnek tanok afrikai testre-lélekre szabottak voltak, bár alapvetően nem térnek el a főbb keresztény hittételektől, és nem is törekszenek a velük való radikális szakításra. Mégsem túrhette őket tétlenül a gyarmati rendszer, és a hívei által mágikus tulajdonságokkal, képességekkel és erőkkkel fölruházott „prófétának” pusztulnia kellett. Körülbelül krisztusi korában vetették börtönbe, klasztrikus mártíromságából a kegyetlen megostorozás sem hiányozhatott, és ahol csak 31 esztendei rabszolgamunka után szabadulhatott meg végleg evilági szenvedéseitől.

Vagy gondoljunk a szudáni övezet nyugati részében, a Futa Dzsallon hegység vidékének apró *fulbe* teokratikus muzulmán államocskától kezdve, a népes *hausza* városállamokon keresztül, a Csád-tó mellékén évszázadokon át fennállt Kanem és Bornu birodalmak számtalan emírére, marabujára, imámjára, ulemájára és kalifájára. Az általuk előidézett, meghirdetett és lebonyolított sok-sok dzsihádra, azaz az „igaz hit” visszaállításáért vívott szent rablőháborúra. Azon túl, hogy a sikeresebb szudáni államocskákra jellemző viszonylagos jólét természetesen lazítja a szigorú muzulmán erkölcsöket, és valóban dekadenciához és a puritán, kemény hit fölpuhulásához vezet, ezek a radikális mozgalmak (nem utolsó sorban) az iszlám regionális válságainak, vergődésének, szinkretizálódásának jeleiként és következményeiként is értelmezhetők. De mögöttük, alattuk, közöttük mindig föllelhetők a régi, hagyományos kultúrszok, valamint azok hívei, varázslói és szellemei is.

Ez utóbbiak mindenütt tovább élnek. Beleszövődnek bármilyen más vagy új eszmékbe, és rátelepszene minden kívülről jött ideológiára, a

tételes vallásoktól a marxizmusig. Aki részt vett már afrikai katolikus misén, protestáns esküvőn, látott működő falusi korán-iskolát, netán tanúja lehetett politikai megmozdulásoknak, választási kampánytól bármilyen új, világot megváltó kampány meghirdetéséig, az bizonyára soha nem felejtí el a hozzájuk tartozó „külsőségeket”. (Ebben a tanulmányban talán itt a leghelyénvalóbb az idézőjel). A mindenütt pergő, dübörgő dobok, a néha extatikus csúcspontokat ostromló, testet-lelket egyaránt rabul ejtő, hömpölygő, lüktető ritmusok ugyanis legbelülről és a legmélyebbről fakadnak és törnek elő. Valahol összecsendülnek a karibi *vodu* szertartások zabolátlan áradásával, a vakítóan sziporkázó trópusi napfényben vagy sejtelmes holdvilágnál táncoló afrikai varázsló szelleműző, vagy éppen szellemidéző lépteinek dobogásával, vagy a távoli, végtelennek tűnő, sötét sarkvidéki éjszakában reménysugárként fellobbanó tűz mellől az egekbe készülődő sámán fölzaklatott szívének dobbanásaival.

És mindezt végigkíséri a varázsló néha kiprovokált, máskor külső erők által csalárdul rákényszerített, alkalmasint a közönséget mulattató, néha kajla bokszmeccsre emlékeztető, olykor viszont vérre-életre menő viaskodása. Végig az afrikai képzelet és valóság világán, a tényleges gyógyító tevékenység „körítésétől” a legkülönbözőbb hókuszpókuszokon, vagy a legmélyebb érvényű hitvilág csodás átlényegülésein át a szépirodalomig:

„Két madár volt a levegőben, ádázul harcoltak egymással és különös hangokat hallattak. Azután sok más madár röppent feléjük az ég magasában. Az egyik madár aláhullott. Lassan. Rohantam és elkaptam, mielőtt még a földet érhetne volna. A madár hirtelen elolvadt a kezembe, mintha vízzé vált volna. Csakhogy ezúttal vérré olvadt. Megpróbáltam letisztítani magamról a vért, de nem ment le. Az öregember odajött hozzám, és a tenyerembe köpött. A vér egyszerre eltűnt...”²⁷

Befejezésül álljon itt egy terjedelmesebb idézet, annak illusztrálására, hogyan élnek tovább a hagyományos népi kultúra archaikus elemei napjainkban, a társadalom alsó szintjén, a puszta megélhetésért, felső rétegeiben pedig a politikai hatalom talmi csillogásáért folytatott mindennapi küzdelem körülményei között. Az éhhalál küszöbéig eljutott beteg gyermeket az apja gyógyítja egy „tudós ember” közreműködésével:

„Énekes történeteket adott elő nekem az őseinkről, akik elhagyták eredeti földjeiket, és egy különös helyet tettek otthonukká. Meg a nagypapáról, aki hét álló napon át küzdött az erdő egyik hatalmas szellemével, és végül megtették az utak szentélyének papjává. Istenekről, akik felosztották a mindenséget a szellemek földjévé, az emberek földjévé, és az égi lények végtelen szféráivá. (...)

A fények megváltoztak. Az idő összerázkódott (...) Apám egy kést emelt fölem. Hallottam egy fehér madár sikoltását. Az öregasszony meglóbálta a tükrök

²⁷ Okri 1992, 338–339. old. Ford.: Füssi Nagy Géza.

fényében aranyosan villogó fegyverét, a szellem felé sújtott vele, és lecsapta egyik fejét. A szellem hátborzongató, teljesen emberi kiáltást hallatott. A vénasszony egy másik fejét is levágta. Madártollak záporoztak rám. A szellem rámfröccsenő vére egy pillanatra teljesen elvakított. Amint ismét láttam, apám tornyosult fölöttem, egyik kezében egy fehér tyúkkal, a másikban fenyegetően éles pengéjű késsel. Anyám háttal az ablaknál állt, körülötte kilenc kék gyertya és kauricsigákból kirakott furcsa alakzat. (...) Egy másik alak is volt a szobában, akinek árnyéka kitágította a teret, a vad szentélyek illatát árasztotta magából a kőarcú papok ünnepélyességével. Kezében hatalmas, sastollakból álló legyezővel táncolt, és teljes káosszal fenyegette a szobát. Heves és tébolyult, a nyakában fityegő vörös amulettek és kauricsigák csörömpölésétől kísért tánca a kétszer lefejezett szellem örvénylő szenvedésévé változott.

A nőtényoroszlán-lábakon álló öregasszony fegyvere rőtáras színre váltott. A szellem egyik feje a tükröfolyó felé gurult, és gonosz döbbenettől fénylő szeme a visszatükröződések végtelenjébe bámult. A megzavarodott, körbe-körbeforgó, üvöltő, tekergő szellem a bödöncsónak felé igyekezett. (...) Az ezüstben gázoló vénasszony fölemelt fegyverével nyomakodott utána. Apám késének sziporkázó pengéje fölém emelkedett, mintha saját születésemnek szentelt áldozat lennék. Fölsikoltottam. Apám kezében a kés lesújtott, és kétszer élesen beléhasított a levegőbe. A füvesember fülhasogató kiáltást hallatott. Az öregasszony ugyanebben a pillanatban hatalmas erővel sújtott le a szellemre. Apám elvágta a tyúk torkát. A vénasszony lecsapta a szellem utolsó fejét. A szellem céltalanul csapkodott a csónakban, miközben a tyúk vadul vonaglott. Vére a homlokomra csöpögött. A füvesember elhallgatott. A szellem ezüstfelületre hullott feje körülzgett, és látván, hogy eltávolították a testétől, utolsó rémült üvöltést hallatott, miközben fölkorbácsolta a folyó felszínét. A tükrök összetörték. Sötét lett. Árnyalakokat sejtő szemem fájdalmasan hasogatott.”

Ez a néhány lüktető, zaklatott mondat önmagában megérdemelné egy teljes összehasonlító–elemző tanulmányt. Szerepe azonban itt abban merül ki, hogy rávilágít a témakör lezáratlanságára, mintegy érzékelteti annak bonyolultságát, mélységeit, és sugallja további feldolgozásának fontosságát.

(*Africana Hungarica*, 2007, 2. évf., 1–2. szám, 97–119. old.)

Irodalom

AGUILAR, Mario I.

1996 The eagle as messenger, pilgrim and voice: divinatory processes among the Waso Boorana of Kenya. *Journal of Religion in Africa*, 26, 1, 56–73. old.

ALLEN, James de Vere

1993 *Swahili origins. Swahili culture and the Shungwaya phenomenon*. London–Nairobi, E.A.E.P.

BELLAGAMBA, A.

- 1991 Curare della tradizione. L'arte medicale locale fra i Wahehe della zona de Iringa, *Africa* (Roma), 41, 1, 54–74. old.

DANQUAH, J. B.

- 1942 *The Akan doctrine of God*, London.

DIÓSZEGI, Vilmos

- 1962 *Sámánizmus*, Budapest.

FULTON, R. M.

- 1972 The political structures and functions of Poro in Kpelle society, *American Anthropologist* 75, 1218–1234. old.

GRIAULE, Marcel

- 1966 *Dieu d'eau: entretiens avec Ogotemeli*, Paris.

JAHN, Jahn

- 1961 *Muntu: the new African culture*, New York.

KING, N. Q.

- 1986 *African Cosmos: an introduction to religion in Africa*, Belmont (Calif.).

LINTON, R.

- 1958 *The Tree of Culture*, New York.

OKRI, B.

- 1992 *The Famished Road*, London.

SZTROGANNOVA, I. P.

- 1950 *Kresztomatia jazika szuahili (Szuahéli szöveggyűjtemény)*, Leningrád.

TUTUOLA, Amos

- 1966 Részeg a bozótban (The palm wine drinkard), in: *Részeg a bozótban*. Antológia, vál. Karig Sára, Budapest, Európa, 133–240. old.